

HELLER ÁGNES

Bicikliző majom

KÓBÁNYAI JÁNOS INTERJÚREGÉNYE

Történetírás avagy memoár?

Közjáték Veszprémben (1998. II. 19. – az egyetem klubja)

Én nem emlékszem arra, mit csináltak az őseim Veszprémben. Csak arra, hogy anyám mit mesélt róluk. Anyám földézte dédanyám szülőházát, amely ma is áll a Fő utcában – ha lenézünk a várból, ott bújik meg a katolikus templom oldalában. Ő beszélt nekem Balatonfüredről és Pápáról, Auer Lipótról, az Európa-bírű hegedűsről, akivel dédanyám jó viszonyban volt. Azt remélte, hogy zenei tehetség is kikerül majd a családból.

Nem az a lényeges, hogy ők voltak az őseim, hanem az, hogy anyám elbeszélésein keresztül az emlékezetemben élnek. Az ő legendáriumból érzékelem magam is annak a konfliktussokkal teli változásnak a fájaldalmát, amit a Budapestre való költözés okozott nagyanyámnak. Ha én ebben az interjúregényben János kérdésére elmondtam, hogy anyai ágon Veszprémből, apai ágon Bécsből, szefárdoktól eredtem, akkor az elbeszélésben létező világokról beszéltem, amelyek az emlékeim közepén élnek. Elmentem-e egy könyvtárba, megnézni, hogy valóban itt éltek-e az őseim Veszprémben? Bizony nem mentem el. Fölkerestem-e Bécsben egy levéltárat, hogy kikutassam, a Mellerek miként kerültek oda? Bizony nem. Elfogadtam azt, amit a családban meséltek róluk. Ezek az elbeszélések tartoztak az életemhez, mert átszűrődtek saját emlékeimbe. Ami a veszprémi és a bécsi annalesekben található, az nem az életem része. Kívül áll rajtam. Itt mutatható ki a különbség a történetírás és a memoár között. Egy kitűnő francia történész, Pierre Nora A memoár helye című könyvében azon sajnálkozik, hogy a modern emlékezéstudomány elvesztette a memoár műfaját. Manapság ha valaki memoárt ír, elmegy a könyvtárba, előveszi a korabeli újságokat, és megnézi, mi is történt aznap, amikor vele ez és ez történt. Ezzel a mozzanattal – mondja Pierre Nora – a memoár elidegenedik. Ugyanis a történetírásnak gyökeresen más funkciója van, mint a memoárnak, noha mindkét esetben fikcióról van szó. Mind a kettő: mese – csak más jellegűek.

Ha memoárt írok, belső történet rögzíték; ha történetet írok, külsőt. A történetírás cselekvésről szól, és nem arról, hogy mi mozog az emberek fejében. A memoárnak több köze van Shakespeare-bez, mint Holinsbed krónikáihoz. Nem a krónika eseményeihez kapcsolódik, hanem egy megragadhatatlan szellemhez: hogyan gondolkoztunk, milyen vágyak és szenvedélyek éltek bennünk. A memoár képes megjeleníteni a monológjainkat és a dialógusainkat is, nem csak a tetteinket. Ezért nem ültem be a könyvtárba, és nem olvastam el az újságokat. Nem azért, mert igazabbnak tartom azt, ahogyan én emlékszem, hanem mert azt akartam elmondani, ahogyan én emlékszem. Az énem autentikus elmondására törekedtem.

Nagyon sokszor előfordult, hogy miután megjelentek részletek ebből a memoárból, valaki fölívott vagy írt, és „bebizonyította”, hogy ez és ez nem úgy történt. Erre mindannyiszor azt feleltem, hogy itt emlék áll szemben emlékekkel, ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Konkrét példa. Litván Gyuri megírta, hogy nem igaz, hogy ő '56 lázas napjaiban fegyvert akart keresni. Az Értelmiség Forradalmi Bizottságában ültünk, Losonczy Gézárt vártuk, s egy csomó fiatal elment fegyvert keresni – és abban az időben, amikor szinte az utcán bevert a fegyver, ők nem találtak. Kicsit ironikusan emlékeztem erre. Egy jellemző helyzetet s a

helyzet szereplőit kívántam egy adott történelmi fordulópont atmoszférájában felidézni. Csetlő-botló értelmiségieket, akik mégis szerepet – kisebbet, nagyobbat – játszottak a forradalomban. (Hogy ugyanezért kivégezték, bebörtönözték őket, vagy pályájukat derékba törték, nem ironizálható. De az akkori naiv magatartásuk igen.) Hozzájuk tartoztam, alacsonyabb szinten, magam is. Litván Gyuri tiltakozott az újságban, hogy ez nem így történt. Mire én azt válaszoltam, hogy ez a dolog a Losonczy Gézára való várakozás tépelődő izgalmaiban esett meg. Vártuk, vártuk, hogy majd eljön, és megmondja, mit kell csinálni – de nem jött. A cikkváltás után Gyuri felhívott, és azt mondta, hogy rájött: ez tényleg így történt, ahogy én emlékeztem, „de nem azon a napon, ahogy te írtad, hanem két nappal később”. Ez bizony tökéletesen közömbös a memoár esetében. Az emlék valamibe rögzítődik. Ahogy Shakespeare-nél is közömbös, hogyan húzza össze vagy tágítja ki az időt. Hamlet a szellemmel egy másodperc tört része alatt találkozik, mégis vagy tíz percet beszél vele a színpadon. Az álmok és emlékek dimenziói megfoghatatlanok az időben. A memoár ideje is olyan, mint a tragédiáé. Az időfaktor más szerepet játszik benne, mint a történetírásban. Nem krónikás-lineáris idővel van dolgunk. Abban az értelemben igen, hogy ami előbb volt, azt előbbre teszem, ami később, azt későbbre. De nem is egyszer figyelmeztetett János, hogy: „Ugorjunk előre. Ez a szereplő nem biztos, hogy szerepet játszik a további életében, de elég jelentős ahhoz, hogy az ő történetének a szálát elvarrjuk. Most meséld el, mi történik vele később, mert az emberek most kíváncsiak rá, és lehet, elsíkkad, ha húsz évvel később térünk vissza rá, vagy azzal az idővel konfrontáljuk, amikor a te történetében nem lesz többé érdekes figura.” A történésznek az a fontos, hogy mi történt előbb és mi később. Nem léphet előrébb egy folyamatban, mert azt még nem szülte meg az idő méhe. Más az ő műfaja.

Veszprém tebát az emlékeimben létezik. Anyám elbeszélése szerint a dédim, Fürst Jozefin ősei a XIII. századtól éltek Nagyszombatban, s öt évszázad után jöttek le Veszprémbe. Biztos rettenetes elökelők lehetek valamikor, ők lehetek a zsidók között a hercegek, mert Fürst herceget jelent németül. Mindaddig ebben a hitben sütkéreztem, amíg Hanák Péter barátomnak el nem dicsekedtem vele. Ő csak legyintett: „Nem azért voltak Fürstök, mert elökelők voltak, hanem azért, mert a herceg birtokáról származtak. Az Esterházy hercegek zsidai voltak, ebben nincs semmi elegáns.” Ez a fejemben maradt. Nem tudtam róluk semmit. Nem volt történetük azon a kevésen kívül, amit anyám mondott róluk. Ma az itteni hitközség vezetője kezembe adott egy könyvet a Veszprém megyei zsidóság történetéről. Végigböngésztem benne a város zsidóságának névsorát. Megtaláltam a Fürstöket, s a nevek mellett ott állt: „rőfös kereskedő”. Ezt sem tudtam. Ha én idejöttem volna leellenőrizni, milyen foglalkozásokat űztek itt a Fürstök, az nem ugyanaz a legenda, ami a fejemben él róluk. Nem ugyanaz a történet, amelynek a tején felnevelkedtem. Nem mintha nem érdekelne Fürst rőfös kereskedő s az összes többi veszprémi Fürst, akiket ezek szerint nem az anyukám talált ki. De akkor is éltek volna, ha csak az én fejemben élnek. A másik veszprémi ágam a Berger családé, mert dédanyám egy Bergerhez ment feleségül, s nagymamám Berger Rozáliaként született. Ez már konkrétabb, mert anyám hivatalos irataiban ez valóságként szerepelt: „Anyja neve: Berger Rozália”. Ez már tény. Ugyanezt a helytörténeti kiadványt lapozgatva persze velük is találkoztam. A Bergerek e könyv szerinti jelentős szerepet vittek a hitközség különféle bizottságaiban és intézményeiben. Ez a felfedezés semmit nem ad hozzá az én emlékeimhez. Csak a tudásomhoz. Ez történelem, nem memoár. Legfeljebb az tartozna a memoárhoz, ha egyszer majd arra emlékeznék, hogy Veszprémbe jártam egy író-olvasó találkozáson 1998 februárjában, egy naptár szerint téli, de valójában derűs tavaszi napon, ahol mutattak nekem egy könyvet, s onnan megtudtam, hogy a Bergerek milyen társadalmi megbecsülésnek örvendtek. Ez tény, nem memoár – az ellenben igen, hogy én hogyan vettem e tényről tudomást. Nagyanyám Auer Gyulához ment férjhez, aki Pápáról a fővárosba költözve a Pesti Hírlap újságírója lett. Ligetire magyarosított. Az ő apjának testvére

volt a bírneves Auer Lipót. A másik testvérének unokája lett Ligeti György zeneszerző. Az összes Auer Ligetire magyarosított, így lett anyám Ligeti Angyalka. Auer Lipótról nem a Vár utca 17 nevű veszprémi kiadó szép könyvéből szereztem tudomást, hanem onnan, hogy a dédim folyton mesélt róla. Hogy milyen nagyszerű volt és milyen tehetséges. Arról azonban egyetlen könyv sem szól, hogy a környéken 48-as honvédek bujdosnak, akiknek a veszprémi kislányok félretették az ebédjüket, s kötélben, nagy titokban leeresztették nekik a barlangokba, ahol rejtőztek. Nem tudom, hogy ez a valóságban megtörtént-e. S hogy a dédmamám jól emlékszik-e. S hogy Ferenc József legénykorában járt-e Veszprémben, s az elemi iskolában bonbont osztogatott-e nekik. S hogy Petőfi valóban Pipiskének szólította-e a dédit. Nekem ugyanis ez a múlt század közepi Veszprém él az emlékezetemben, s ezt adom tovább a gyerekeimnek, unokáimnak. Vagy János magnetofonján keresztül ennek az interjúregénynek, ahogyan ő nevezi. A többi a történetírás Veszprémje, ami vagy igazolja ezeket az emlékeket, vagy nem. Kideríti, hogy Petőfi vagy Ferenc József – legénykorukban – jártak-e Veszprémben. Én csak azt tudom, hogy az én életemhez hozzátartozik, hogy Petőfi a dédimet Pipiskének szólította.

A memoárban is lehet hazudni, de a memoárban nem az képviseli az igazságot, amit a levéltárak adatai visszaigazolnak. Hanem az emlékezet autenticitása. Hogy nem tagadom le magam előtt, amire kellemetlen emlékezni, vagy ha valami dísznőságot csináltam. Az autentikusság adja a memoár igazságát. Lehet hazudni az önéletrajzban, de az nem abban áll, hogy nem ellenőrzöm a tényeket az újságban. Nagyon sok mindent nem lehet ellenőrizni, és mégis hazugság. Az igazságnak itt más dimenziója és funkciója van. Az önéletrajznak sokkal több köze van az őszinteséghez, az autentikussághoz, mint a pusztá tényyszerűséghez. Nemcsak különbözőképpen emlékezünk, de különböző viszonyunk is van saját múltunkhoz. Az enyém meglehetősen ironikus. Ez természet kérdése. Másoknak ugyanazokhoz az eseményekhez lehet akár fennkölt a viszonyuk. De egyikről sem lehet azt állítani, hogy ez inkább igaz, mint a másik.

Meg kellene hagyni a memoár helyét a történetírásban is – építőkö lenne. Különösen most, hogy az emlékezetet véggépp helyettesítik a napisajtóval, a film- és videofelvételekkel, az archívumokkal, bíradókkal. A sok emlékezetpótlóval elidegenedik a történetírás is, ugyanis a klasszikus történetírásban Hérodotosztól kezdve szerepe és helye van a közvetlen tapasztalatnak. A leghíresebb francia történetíró-iskola, az Annales köre ezt tagadja, s teljesen kizárja a személyes elemet a történetírásból. Ezt nevezi Nora a történetírás elidegenedésének.

A memoár lehet történelmi: a történelem, ahogyan én megéltem. Van olyan önéletírás, amelynek igen kevés köze van az emlékezőt körülvevő történelemhez. Az csupán egy történet, ahogyan ő megélte. Ez is, az is lehet autentikus. Nem tudjuk soha a történelmet úgy leírni, ahogyan az ténylegesen megtörtént. Az autentikusság nem abban van, hogy ugyanannak az eseménynek százféle szubjektív látását összegezzük, s abból valamilyen közös trendet kreálunk, amint ezt a történészek összehasonlító-mérlegelő módszere teszi. Hanem úgy kell ábrázolni a történelem egy-egy szakaszát, mozzanatát, fordulópontját, ahogyan akkor a szubjektum átélte. Semmit sem szabad megváltoztatni a mai álláspontom vagy érdekem szerint. Nálam ez involválja az ironikus viszonyt – mert megpróbálom a régmúlt eseményeit azzal az érzelmi töltéssel leírni, ahogy megtörténtük pillanatában felfogtam, s amiből ma ironikusan viszonyulok. Ha ma azonosulnék egykori önmagammal, nem lenne szükség távolságtartó ironiára.

Minden leírás-rögzítés: fikció. A történetírás is. A történelem csak a történetírásban létezik. A cselekvés maga nem látszik. A cselekvésnek csak akkor van nyoma – miként Hannah Arendt találóan megjegyezte –, ha leírják. A nagy történelmi hősök időnként felkiáltanak: „bogyon fogok belekerülni a Történelem könyvébe?” Mert amíg nem írnak oda be, addig nem létezem. Azt a könyvet azonban úgy írják, ahogyan valaki és valakik látták. S ebben már megjelenik a fikció eleme. Minden fikció. A memoár őszinte fikció. Mert megmondja, hogy ő fikció: úgy írom le,

ahogy én láttam. A történetírás azonban bonyolultabb fikció, mert azt próbálja elbitetni, hogy úgy írja le a dolgokat, ahogy azok valóban megtörténtek. Ami csak annyit jelent, hogy a valaki összehasonlítja-méri egymással, kritikailag feldolgozza a különböző memoárokat és leírásokat. Ha valamit homlokegyenest különbözően rögzítettek: akkor valaki hazudik. A történetíró judiciuma dönti el, hogy melyik forrást, melyik tanút fogadja el szavahihetőnek, s azokból mit épít be a saját kompilációjába. Nincs két történész, aki például az első világháborút ugyanúgy írná le, s akkor még az értelmezésekről nem is beszélünk.

Akkor miért gondoljuk, hogy ugyanúgy emlékezhetünk ugyanarra a dologra, amit másképpen élünk át?

A képet, amely egy ágyon rugdalózó babát mutat – a legbanálisabb fotó a mi kultúránkban –, s amelyen én vagyok, szintén csak anyám elbeszéléséből ismerem. Nem az engem ábrázoló kép tudósít rólam valamit, hanem a képről szóló történetek, elbeszélések. Így, itt és ilyen körülmények között jöttem a világra, s amikor ilyen kisbaba voltam, ezt és ezt csináltam, itt és itt laktunk a kép exponálásának idején, ez és ez a személy így és így örvendett azon, hogy beléptem a történetbe. Ez még nem az én történetem. Hanem az övék, az elbeszélőké. Tőlük vettem át, s áramoltattam be egy kollektív történetbe, amely nagy folyóba, tengerbe siető erecskeként tart előre valamilyen végkifejlet vagy körforgás felé. Az én valódi történetem akkor kezdődött, amikor egy vonaton korom hullott a szemembe, s éreztem a számban a szőlő és a hazatérés édes ízét.

Ködkolostor

1957 áprilisában szólalt meg a telefon. „Lukács elvtárs honnan hív?” „Hazulról.” Másnap meg is jelent a kommüniké: Vas Zoltánt, Szántó Zoltánt és Lukács Györgyöt hazaengedték. Lukács érdekében a francia kommunista párt tiltakozott. Ezért jutott eszébe, hogy én menjek ki, és mozgósítsam a francia kommunista pártot, mert tudta, hogy őt Aragon tiltakozása hozta ki Romániából. Esetleg az olaszok is hasznosak lehetnek, noha az olasz kommunista pártnak kisebb a befolyása, de azokra is lehet építeni, ha Togliatti tiltakozik. Lukács azonnal meghívta a tanítványokat vacsorázni a lakására. Először kaptunk vacsorameghívást, később is csak a születésnapjain tartott vacsorát, és mialatt ott vacsorázunk, megszólalt a telefon. Csönd. És egyszer csak azt hallottuk, hogy Gyuri bácsi azt kiáltja a kagylóba: „Több cső nem lesz, több cső nem lesz.” Visszajött az asztalhoz, és elmesélte, hogy Révai József rá akarta venni: most azonnal lépjen be a pártba, és az igazi kommunizmus érdekében támogassa őt a revizionizmus ellen. Gyuri bácsi erre válaszolta, hogy több cső nem lesz, őt Révai többé a csőbe be nem húzza. Arról is beszámolt, hol volt mostanáig, de nem részletezte, hogy ott milyen események zajlottak. Nem mondott semmit társaságban, ugyanis nem volt biztos benne, hogy a takarítónője nem az ÁVO besúgója-e. „Most jöttem rá, hogy Kafka realista író, mert ami velünk történt, őt igazolja – mesélte. – Fölszállítottak egy repülőgépre, nem tudtuk, hogy hova megyünk, leszálltunk egy helyre, azt sem tudtuk, hogy milyen országba érkeztünk, autóval elvittek bennünket egy kastélyba... ez csak Kafkánál fordulhat elő.”

Engem nem kerestek meg abban az időben. Az ÁVO Almásit hívta be állandóan. „Minden héten behívnak az államvédelmissek, és folyton rólad kérdeznak” – panaszkodott Miklós. „Ha az elvtársak annyira kíváncsiak Heller Ágnes véleményére, miért nem őt hívják be?” Azt válaszolta az ávós – ez volt a legnagyobb dicséret, amit életemben kaptam –: „mert túlságosan okos, és túljárna az eszünkön”. Az én ávós kalandjaim a hatvanas évektől kezdődtek. '56 után nem zaklatták sem Hermannt, sem engem. Lehetséges, hogy arra gondoltak: minket még meg lehet nyerni.

Leszek Kolakowski Magyarországra küldte egy barátját, Andrzej Woroszilskit, a Pro Prostu tudósítóját, még '56 októberében. Woroszilski Leszek barátja volt, ő ajánlotta neki, hogy

keressen meg. Elmondtam neki a véleményem a forradalomról. Ők intézték el, hogy hívjanak meg engem két hétre Varsóba, hogy közvetlenül informáljam a lengyel értelmiségieket az elbukott forradalomról és a kilátásokról. Woroszilski kiadta az emlékiratait a magyar forradalomról, engem álnéven szerepeltetett benne, most, '91-ben újra megjelentette, s ebben megírta, hogy az álnév engem fed. Litván ajándékozott meg a kötettel, az 56-os Intézet lefordította és kiadta magyarul is. Gyuri bácsi bízott meg azzal, hogy ne csak információt adjak, hanem intéz- zem el az összeköttetést is a francia és az olasz párttal.

Négyszemközt elmesélte, hogy a jugoszláv követségen eleinte Szántóval, Újhelyi Szilárd- dal volt jóban, Nagy Imrével feszült volt a viszonya, nem igazán érintkezett vele, Nagy Imre is elzárkózott tőle. Aztán meg módja sem lett volna az érintkezésre, mert miután kiszállították őket repülőgéppel, nem sokra rá elkülönítették őket egymástól. Szántó már ott, ahogy később Snagovban is, presszionálta, hogy határolja el magát Nagy Imrétől. „Erre olyan méregbe jöttem – mesélte Gyuri bácsi –, hogy átültem egy másik asztalhoz, mert nem tudtam ezzel az ember- rel egy asztalnál enni. Azt mondtam neki, amit később az ávósoknak is: •Ha Nagy Imre mint szabad ember Budapest utcáin sétál, és én találkozhatom vele, és azt mondhatom, gyere, ül- jünk le egy eszpresszóba, akkor elhatárolom magam Nagy Imrétől, de amíg Nagy Imre a rabtár- sam, addig én egyetlen kritikai szót róla sem magánemberként, sem nyilvánosan mondani nem fogok – legkevésbé maguknak.” Át is ült Táncos Gáborék mellé, és a fogvatartottak gyerekei- vel foglalkozott. Szántót ezzel izolálta. Szántó gyalázatosan szerepelt később a Nagy Imre-per- ben, vallomást tett Nagy Imre ellen, Gyuri bácsi ezért többé szóba sem állt vele. Furcsa etikája volt: egyfelől a pártot nem szabad elárulni, mert „a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a leg- jobb kapitalizmus”, másfelől meg a rabtársamat nem árulom el a kommunista államnak. Gyuri bácsiban a polgári tisztesség és a kommunista cinizmus olyan furcsán keveredett egymással, hogy időnként tökéletesen a polgári tisztesség abszolút álláspontjára helyezkedett, máskor pe- dig a kommunista cinizmuséra. Patrícus volt. Amikor meghívták Weimarba egy ünnepségre, ő külön asztalnál evett, mert Walter Ulbricht látta vendégül Thomas Mannt, Gyuri bácsit azonban a kisebb szobába küldte a másodrangúakkal. Megkérdeztem, hogy beszélgettek-e Thomas Mann-nal. Ő ugyan nem kereste meg Thomas Mannt, aki az Ulbrichttal együtt ebédelte! „Miért?” „Patrícus vagyok, mint ő. Ilyet csak plebejusok csinálnak.” Patrícus módjára viselkedett Nagy Imre dolgában is. „Akkor inkább akasszanak föl, de a rabtársammal szemben nem mondok semmit” – így beszéltek a magyar urak is. Ezt egy régi kommunista nőtől tudom, aki együtt ült börtönben magyar arisztokratákkal, és amikor az arisztokratákat levitték az óvóhelyre, a kom- munista lányokat pedig nem, akkor egy Andrássy gróf azt mondta: „Amíg a kommunista kis- asszonyok fönny maradnak, én is fönny maradok.” Gyuri bácsi is úriember volt. Romániai ma- gyar smasszert küldtek rá, hogy rábeszélje őt az elhatárolódásra. Próbálta a smasszert filozófi- ára oktatni, aki teljesen feleslegesen igyekezett őt meggyőzni. Később fölvitették Bukarestbe, hogy találkozzon a magyar küldöttséggel, Kiss Károly vezette a delegációt: visszaengedik Ma- gyarországra, ha engedményeket tesz, ha önkritikát gyakorol, és ha Nagy Imrét nyíltan megbí- rálja – ajánlották. Három napig győzködtek. „Nem, nem, nem, én visszamegyek a rabtársaim- hoz, én nem akarok itt maradni, visszamegyek hozzájuk Snagovba.” Egy hasznát vette a buka- resti intermezzónak: „Vásároltam magamnak egy nagyszerű überzihert, hideg volt, és egy kitű- nő kabátot vettem magamnak Bukarestben.” Még 1970-ben is igen elégedett volt vele, mert amikor Jánossy Mária el akarta cipelni télikabátot vásárolni, így ellenkezett: „Nem kell nekem télikabát, én '56-ban egy olyan nagyszerű überzihert vettem Bukarestben, az még ma is na- gyon megfelel.” A macassága kifizetődött. „Többé önkritikát nem gyakorolok! Elég volt! Tud- ja, Ági, ha én tudtam volna a Rudas-ügyben, hogy engem akkor nem végeznek ki, mint Rajkot, én akkor nem gyakorolok önkritikát. Nem tudtam, hogy a moszkovitákat nem börtönzik be, és nem végzik ki. Most már okosabb vagyok, több cső nem lesz.” Ezt a kifejezést megszerette.

'57 tavaszán, a rövid, alig két hónapos szemeszter alatt az egyetem alig különbözött a régitől: a tisztogatások még nem kezdődtek meg, a diákok zűrzavarosan beszélgettek, nem voltak retorziók. **Eörsi Pistáékat** ugyan bebörtönözték, és sok embert hurcoltak internálótáborba. Ünnepek, évfordulók előtt bezárták, aztán kiengedték őket. Begyűjtenek-kiengednek, begyűjtenek-kiengednek, ezt még nem vettük olyan komolyan. '57 őszén azonban, amikor a halálbüntetések híre elterjedt, fokozódott a rettegés. Az egyetemen az Etikámat adtam elő. Tíz év múlva jelentették meg *Szándéktól a következményig* címmel, de úgy, hogy az utolsó szálig minden politikai vonatkozást ki kellett belőle húzni, mert különben még akkor sem lehetett volna kiadni. Csak az elmélet maradt benne. Lehet, hogy valakinek még megvan ez a jegyzet, engem igen érdekelne. Etika címen szidtam Sztálint és a rendszert. Persze etikáról is szó esett: mi a szándék, mi a következmény, mi a jó, mi a rossz. Kiadtam egyetemi jegyzetben is. Nem csodálom, hogy nem szerették. Megjelent róla egy kritika a Filozófiai Szemlében, Földesi Tamás és Makai Mária tollából: megírták, hogy így gondolkozik egy ellenforradalmár, rosszabb vagyok Kolakowskinál. A Magyar Filozófiai Szemléét egyébként én indítottam, '56-ban az első számot még én szerkesztettem: Lukácstól, Fogarasitól és minden jobb magyar filozófustól szerepelt benne egy-egy írás. Még a forradalom előtt jelent meg, s a második számán dolgoztunk, úgy terveztük, hogy '57 tavaszán kerül az olvasókhoz. Ebbe küldött Szigeti József egy cikket, amiben az „ellenforradalom” szó szerepelt. Visszaadtam: az a cikk, mely '56-ot ellenforradalomnak írja le, a Filozófiai Szemlében az én szerkesztésemben nem közölhető. Azonnal leváltottak.

A fordulat lassan állt be: lassan ölik meg az embert, ráérős, kimért tempóval vágják le a fejeket. A terror '57 telére állt be teljes mértékben. Akkor kezdtek akasztani. Obersovszky Gyula és Gáli József először egy-egy évet kapott, a följobbvitelinél pedig már halálos vagy életfogytiglani ítéleteket hoztak. Az ügyvédek mindenkit lebeszéltek a fellebbezésről.

'57 tavaszán a „népi demokráciákba” még kiengedték az embert. Varsóban találkoztam Leszekkel, s aztán az ő révén Zygmund Baumann-nal, Brüsszel: szociológusokkal, közgazdászokkal. Neves lengyel értelmiségiek, akik még a hatalom központjában voltak. Gomulka már kezdett elmozdulni a reformtól az antireform irányába, de ebben az időben a reformerek még pozíciókban ültek, csak '68-ban lettek kirepítve. Leszek is egyetemi tanár volt. Volickin keresztül jutottam el a Lengyel Írószövetséghez. Elküldték a két levelet Togliattiéknak és Louis Aragonnak, a tiltakozások ügyében. Állítólag foganatja is volt, de nem tudom, hogy az enyémmé-e vagy millió másénak, akik ugyanezért az ügyért dolgoztak, mindenesetre a tiltakozások megérkeztek. Lengyel barátaim arra voltak igazán kíváncsiak, mi történik Magyarországon a forradalom után, s milyenek a kilátások a jövőre nézve. Ezúttal a pesszimizmusunkkal szinkronban voltunk. Eddig az volt az érzésünk, hogy ha egyikünknel sötét a helyzet, akkor a másik országban világosabb. A lengyelek sem bíztak abban, hogy náluk másképp lehet. Náluk sem lesz a reformból semmi: mindenkit elnyel a sötét alagút.

Az alagút más, mint a verem. Személyes sorsomat veremnek éreztem, az alagút azonban az egész országot nyelte el. Ez nemcsak az én sorsomat érintette, de azokét is, akik fönt, pozícióban voltak. S az egész ország zakatolt befelé a sötét alagútba. Az alagútnak egyszer vége lesz, csak azt én nem fogom megérni. Hosszú ideig is tartott, nagyon hosszú ideig, '89-ig. És sokan nem is értek ki a világosságra. Egy rossz verset szavaltam a török hódoltságról, amire csak töredékeiben emlékeztem. Nem tudom, ki írta ezt a verset, gimnazista koromban tanultam Erzi nénitől, ő is politikai céllal szavalta a hitlerizmus idején. „Éjszaka jön, százötven éves éj, és aki éjben születik, az mit csináljon, dolgozzon, imádkozzon, tűrjön, várjon, míg ... könnyből fakadt kenyerét megette, mert változnak a csillagok felette.” Igen, igen, alagútlakóként fejezem be ezt az életet.

Még végigtanítottam a félévet, de tudtam, hogy nincs remény, tudtam, hogy készítik már elő az eltávolításomat az egyetemről, s ezzel az eltávolításomat a gondolkodástól, az értelmes beszélgetésektől, a munkától, a könyvek szagától. Mindattól, amit az élet értelmének hittem.

Májusban léptem be az MSZMP-be, és már a következő márciusban ki is zártak onnét. Makai Mária a legjobb barátnőm volt. Ő jelentett fel a pártnál.

A *Szándéktól a következményig* kéziratát először neki adtam oda baráti bírálatra. Még nem volt neve. A történelemtől ő, a burzsoá zsidó lány csak a marginalizálódást és a folyamatos elszigetelődést kapta. '56-ban már eldöntötte, hogy kommunista lesz. Most eljött az ő ideje. Elmélyült ugyan a politikai ellentét közöttünk '56 után, de még mindig úgy tudtam: ő a legjobb barátnőm, ezért adtam oda neki a friss kéziratot. Ámde ahelyett, hogy elmondta volna a véleményét, feljelentést írt a pártnak. Figyelmeztette az elvtársakat, hogy milyen ellenforradalmi szöveggel lázítok az egyetemen. Életem legjelentősebb női barátsága ért véget. Nem álltam többé szóba vele. A nyolcvanas években levelet kaptam tőle Melbourne-ben: tudja, hogy én nem akarok vele szóba állni, de meg kell értenem őt, mert amit akkor ellenem írt, az a meggyőződése volt, és szeretné, ha válaszolnék. Nem tettem. Amikor 1990-ben visszajöttem, és először tartottam előadást a bölcsészkaron, odajött, és fölszólt ellenem. Úgy válaszoltam neki, mint bármely más hallgatónak. Ő most a Munkáspárt tagja, és a Munkáspárt ideológiájának nevében mindig letolt, mint a régi időkben, de megunta, és most már nem jár az előadásaimra. Megtanultam az elemi iskolában, hogy két aljas ember van: a spicli és a stréber. Makai Mária úgy viselkedett, mint egy iskolai spicli. Kritikája tartalmának nincs köze ahhoz, amit a barátja ellen tett. Stréberről sok okból válik az ember. Hanna Arendt parvenü-fogalma rokonságban áll a stréberével. A parvenü alulról jön, és fölfelé stréberolja magát. Megfigyelhetünk nem alulról felfelé törekvő strébert is, aki középről vagy felülről törtet lefelé. A stréber nemcsak érvényesülni akar, hanem meg akarja mutatni, hogy ő jobb a többieknél. Az a vágya, hogy apuka, a tanító bácsi, a miniszterelnök megdicsérje. S ezért őt a többiek irigyelik, féltékenyek legyenek rá – ebben leli szinte érzéki örömét. A stréber jelensége nem okvetlen a társadalmi mobilitással vagy a versenyhelyeztetel függ össze. Példányait a nemesi udvarokban is megtalálhattuk, Shakespeare remekül ábrázolta az örök figurát, aki mindig az uralkodó vagy a főurak fenekét nyalta. Versenyezni, győzni a piacon, több pénzt keresni: kapitalista dolog. A stréberség feudális vagy még „törzsökösebb” atavizmus. Benne munkálkodik a karizmatikus apa elismerése iránti igény, hogy az apa-vezér jobban ismerjen el, mint bárki más. A parvenü is hasonló után liheg, nemcsak az hajtja, hogy több pénze, hanem hogy hosszabb hivatali címe, nagyobb rangja-plecsnije legyen. Gyuri bácsi is azért került konfliktusba parnevü családjával, mert az nemességet akart. Apja be akart kerülni a magyar nemességbe. Azt akarta, hogy elismerjék. A zsidó asszimilációnak ez a formája: stréberség. Ha a zsidó sok pénzt akar keresni, az normális. Ellenben ha be akar kerülni az uralkodó osztályba, grófságra ácsingózik, ha az után liheg, hogy a Parlamentben csücsüljön, hogy meghívja őt az arisztokrata vacsorára, és hogy elvegye a lányát feleségül, az egyszerre hucpe stréberség és parvenüség. Makai strébersége is innen ered. Furcsa stréber volt: ellenstréber. Burzsoá és zsidó származása miatt a Rákosi-korszakban éppúgy idegennek számított, mint Horthy alatt. Én épp ezért barátkoztam vele. Mert osztályidegen volt: pária. Nem tudtam, hogy valójában parvenü. '56-ban végre föl tudott ugrani az akkor kezdődő új világ vonatára. Megmutathatta: kommunistább a proletárnál, a szegényparasztnál, ő a szuperkommunista. Így akart magából személyiséget kovácsolni: „Most aztán megmutathatom, hogy az vagyok, aki nem vagyok. Azzá lehetek, amivé kreálom magamat.” '56 tíz napja alatt elment megvédeni egy pártházat, amelynek semmi szüksége nem volt az ő védelmére. De nagyon meg akarta mutatni, hogy ő igazi, hogy ő tényleg úgy gondolja, és aztán tényleg úgy gondolta, mert annyira mutatta, hogy tényleg gondolta is. A legjobb barátnője odaad neki valamit bizalmasan, s ő ebből följelentést gyárt a pártnak: leleplezi a pártnak az ellenforradalmárt, a revizionistát. Ez beletartozott az ő szemében a jó kommunista imázsába. Az én szememben viszont a csirkefogóságéba. Földesi megváltozott, szégyelli, elnézést is kért azért, amit akkor összefirkált. Régen volt. Az más. Földesi nem volt soha a barátom. Ha valaki ír ellenem valami

förmédvényt, az önmagában még nem ok arra, hogy ne álljak vele többé szóba. Ha viszont az illető a legjobb barátom is, és nem mondja meg, hogy följelent, akkor vége a barátságának.

A fegyelmi egyszerűen zajlott le. Behívtak a bizottsághoz, elsorolták a bűneimet. Szigeti József regnál mint kultuszminiszter, ő volt a felsőoktatás feje. A Pártközpont és Szigeti József eldöntötték, hogy tisztogatás lesz az egyetemen. '58 első felében rúgták ki azokat, akik részt vettek a forradalomban. Tanítványom, Garai Laci levelet írt a Pártközpontnak, és tiltakozott a kirúgásom ellen – olyan édes volt, mert azt hitte, hogy ezzel még elér valamit.

Eleve tudtam, hogy mi a döntés, de el kellett mennem a komédiára. Elővették Makai Mária feljelentését. Miket mondok a jegyzeteimben? Megpróbáltam egy filozófiai kiselőadást tartani.

Igyekeztem filozófiával válaszolni a politikai kérdésekre. „Mire gondoltam, mikor azt mondtam, hogy itt terror van?” „Arra, hogy a cél nem szentesíti az eszközt.” „Miért szidom az államot?” „Én Platón *Államáról* beszéltem, és az az állam egy kétezereztíz évvel ezelőtti állam volt, s az így és így nézett ki”, s elkezdtem nekik Platón *Államáról* magyarázni. Direkt kérdéseket tettek föl, én pedig mellébeszéltem. Egy órán keresztül tartott a kihallgatás. Azt mondták, menjek ki és várjak. Három és fél órát vártam. Tudtam, hogy a döntés megvan, és Kardos Lajos pszichológiai professzor – ezért emlékszem az ő nevére, arcára – kijött hozzám, és azt mondta: „Kedves Heller elvtársnő, úgy szégyellem magam, nem kér egy pohár vizet? Nem szeretne egy pohár vizet inni? Nagyon szégyellem...” Háromszor is kijött. „Ne haragudjon, hogy ez ennyi ideig tart.” Nem tudom, hogy szótöbbséggel vagy egyhangúlag fogadták-e el az elbocsátást, az ember ezt sose tudta meg, és nem is érdekelt. Közölték, hogy eltávolítanak az egyetemről, de lehetővé teszik, hogy középiskolában tanítsak. Sőt, még az is megengedik, hogy kiválasszam magamnak azt a középiskolát, amelyben tanítani szeretnék, és elem raktak egy listát. Vakon rávágtam, hogy abban a középiskolában, amelyik a lakásomhoz a legközelebb van. Ez a Kossuth Zsuzsa Gimnázium volt. Márkus Gyuri jött fel hozzám, és József Attila-verseket szavalt nekem. Egész életemben nem fogom ezt neki elfelejteni, akármilyen történetem velem, mindig jó barátom lesz – mondtam neki. '57-ben jött haza a Szovjetunióból. Abban a pillanatban, amikor én még párttag voltam, őt nevezték ki pártcsoportvezetőnek. „Úristen, Pista, ránk küldtek egy borzalmas alakot, a Szovjetunióból, egyenesen a Lenin Egyetemről szalajtották, hogy itt ellenőrizzen minket” – szörnyülködtem Hermann-nak. Másnap azzal jöttem haza: „Beszélgettem ezzel a fiúval, rájöttem, hogy helyes fiú, annak ellenére, hogy a Szovjetunióból jött vissza.” Lassan megbarátkoztam vele és a feleségével, Marisával. Nemsokára a legbensőbb baráti körünkhöz tartoztak, és rajtuk keresztül Lukácséhoz is.

Hermann akkoriban az Akadémia Filozófiai Csoportjában dolgozott, de nem sokáig. Ott is rendeztek egy Lukács-vitát. Már nem tudom pontosan, mikor. Mindenkinek nyilatkoznia kellett Lukácsról. Ekkor írt Fogarasi Lukács ellen cikket. Hermann megvédte Lukácsot, és őt is ki-rúgták. Egy másik gimnáziumba, a Kaffka Margitba száműzték.

Pártfegyelmit a Központi Ellenőrző Bizottság rendezett számomra '58 őszén. Már tanítottam a Kossuth Zsuzsában. Nem a helyi pártszervezet folytatta le ellenem a fegyelmit. Fejemre olvasták az '56-os „ellenforradalomban” való részvételt, amiért kizártak. Fellebbezésnek helye nincs. Nagyon dühös voltam, azt hitték, hogy szomorúságból, pedig a feszültségtől, idegességtől fakadtam sírva, s erre valaki megszólalt a bizottságból: „Ne sírjon, Heller elvtársnő, már jobb elvtársakkal is előfordult ilyesmi.” Ott is védtem az álláspontomat. Azt mondták, „ellenforradalmi tevékenységért...” Azt válaszoltam: „Nem ellenforradalom, forradalom volt, nem történt antiszocialista agitáció.” „Ellenforradalmi irományokat írt és terjesztett az egyetemen...” „Etikáról írtam, s az tudományos kérdés.” Mondtam a magamét, miközben tudtam, hogy tökéletesen fölöslegesen beszélek. Néztem az üres arcokat. Feszült voltam. Az ember mindig fél. Magától. Ilyen helyzetekben attól fél: hátha enged nekik, hátha az utolsó percben mégis önkritikát gya-

korol. Vibráltam a feszültségtől, ezért radikálisabban beszéltem, mint beszéltem volna, mert meg akartam előzni, hogy engedjek. Olyan pökhendi voltam, amilyen pökhendi csak lehettem. Nehogy valami megroppanjon bennem. A börtöntől akkor már nem féltem. Amikor a tanzéki könyvtárban „talált” revolver ügyét nem erőltették tovább, racionálisan arra a következtetésre jutottam, hogy nem akarnak lecsukni. Lukács kiengedése után meg is bizonyosodtam erről – öt akadémiai címe meghagyásával nyugdíjazták –, úgy éreztem, nem engedhetik meg maguknak, hogy a legközelebbi tanítványait lecsukják.

„Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni.” Nem is bántam, hogy mindenünnen kirúgnak. Először az akadémiai pozícióból, aztán az egyetemről, a pártból, mindenhonnan. Itt volt a pokol, ide akartam jutni. Az emberek, ha megláttak, átmentek az utca másik oldalára. Úristen, nekem '56-ban mindenki hízelgett. '56-ban rengeteg barátom volt. Folyton hívtak telefonon, hogy találkozzunk, eszpresszózzunk, s bűgták, bűgták a fülembbe, hogy milyen kiváló vagyok. Ezek közül a „barátok” közül szinte senki sem maradt meg. Azt hittem róluk, hogy ténylegesen szeretnek és jót kívánnak nekem, ténylegesen barátságosak és becsülnek.

A telefon elnémult. Mindazok, akikkel az egyetemen találkoztam, vagy akik kollégáim voltak, kitörölték a noteszból a számomat. Tagja voltam a Filozófiai Bizottságnak, a Filozófiai Szemle szerkesztője voltam. Ezekről a tisztségekről mind lemondtam. A lemondás pillanata után nem köszöntek vissza az utcán. Mintha soha nem ismertek volna, úgy mentek el melletttem, vagy tüntetőleg elfordították a fejüket. Rájöttem, hogy ezek nem szeretnek. Se nem becsülnek, se nem szeretnek, se nem a barátaim. Ugyanakkor egyszer mégis hízelegtek nekem. Nem tudtam eldönteni, hogy azért voltak-e barátságosak, mert hízelegtek nekem, és valójában nem érdeklém őket, vagy pedig igazán barátságosak szeretnének lenni velem, és most csak azért mennek át az utca másik oldalára, mert félnek. Sohasem voltam bizalmatlan az emberekkel szemben. Eddig „előítéletesen” bíztam bennük, mindenkivel beszélgettem mindenről és mindenkiről. Azt hittem, amit beszéltünk, köztünk marad. Szabályt erősítő kivételek is akadtak: szegény Józsa Péter – később nagyimrista, le is ültették – amikor nem tetszett nekem a *Tavas az Oderán* című film, rohant Békésiné párttitkárhoz jelenteni, és kiszerveztettek a faliújságon, hogy nekem a szovjet filmek nem tetszenek. Akkor is tudtam, hogy akadnak az emberek között, akik jelentgetnek, alapjában véve mégis bíztam bennük. De ott és akkor megszűnt a bizalom. Hirtelen rájöttem arra, hogy „ne tékozzol a bizalmadat”, sokat szavaltam ezt a József Attila-verset. Ettől kezdve nem tékozztam. Bizalmatlan lettem. Furcsa módon, amikor '89-ben visszajöttem, még élt bennem ez az emberekkel szembeni bizalmatlanság, olyan hosszú ideig szorongatott, nagyon meg kellett magamat erőltetni, hogy levetkőzzem: „Nem kell most már bizalmatlannak lenni, hagyjuk ezt most már abba!” Próbáltam valahogy leküzdeni, hiszen nincs a természetemben. Csak hát menthetetlenül elvesztettem az eredendő bizalmamat, s ma is csak a kipróbált emberekben bízom. Akkor azt mondtam magamnak: „Minden embert kétszer kell megismerned. Egyszer, mikor nagyon fent van, és egyszer, amikor nagyon lent. Egyszer, amikor te vagy fent, s egyszer, amikor te kerülsz mindennek az aljára. És ha mindezen próbákat kiállta a barátság, akkor jöhet a bizalom. Ha valakit nem minden szituációban ismersz meg, sohasem tudhatod, hányadán vagy vele!” Hosszú ideig ehhez tartottam magamat. Most már nem muszáj, mert úgy hiszem, hogy többé nemigen lehet engem letaposva látni, és sok embert én sem ismerhetek meg eltaposva, úgyhogy meg kell elégedjek azzal, hogy annak ajándékozok bizalmat, akiről úgy érzem, hogy bizalmat érdemel.

Nem csak kommunista seggnyalók és nem csak a hatalom csúcsain elhelyezkedők éltek ebben az országban '56 után. Vitányi Ivánt idézem, akinek olvastam az életrajzát, amelyben egy másik stratégiát írt le. Ő a magyar népi mozgalomból jött, és azt vallotta: inkább lesz gyom, ha már növény nem lehet itt. Tehát azt a gondolatot igyekezett megvalósítani, hogy itt azért valamit mindig kell csinálni: picit helyen, kevés mozgáslehetőséggel, de ott kell lenni. Én ezt

akkor nem tartottam tisztességesnek. Abszolutista voltam, és azt mondtam: vagy-vagy. Ha virág nem lehetek, akkor ne legyen gyom sem! Apám ugyanezt tartotta a harmincas évekről, amelyben nem kívánt érvényesülni, annyira nem azonosult vele. Én is úgy éreztem: ebben a világban, ebben az időben még gyomként sem kívánok megkapaszkodni. Persze nem egészen úgy alakult, ahogyan eldöntöttem, hiszen a hatvanas években volt valami kis fordulat, de az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig ebben a tudatban éltem. Megvonták az útlevelet, amim ugyan sohasem volt, de azért időnként kimehettem, majd újabb körben a publikációs tilalom következett.

Nem is kértem már útlevelet, mert tudtam, hogy visszautasítás lesz a vége. A publikációs tilalmat kerek pereg megmondták. Beküldtem egy cikket valamelyik irodalmi folyóiratnak, és levélben visszakaptam a kéziratot azzal, hogy tőlem nem közölhetnek. Szigeti József, aki a Filozófiai Szemlét is szerkesztette, a szemembe vágta, hogy a párt – helyesen – megtiltotta, hogy tőlem bármit közöljenek. Viszont ha két évig jól viselkedem, akkor – kizárólag filozófiai szakfolyóiratban – publikálhatok. Három vagy négy évvel később jelent meg az első cikkem, egy Rousseau-ról szóló tanulmány, a Filozófiai Szemlében. Addig semmi sem jelent meg tőlem, egyedül csak a katolikus lapok közöltek. A Vigiliában legalább három írásom jött le.

A Vigiliából írtak vagy üzentek: ha senki más nem közöl, ők szívesen kinyomtatják az írásomat. Kezdetben a Vigilia volt az egyetlen csatornám a megjelenésre. Később, a hatvanas években a készülő könyvemből is küldtem nekik részletet. A Vigilia még a hatvanas években is ellenzéki megnyilvánulást jelentett. Furcsa volt nekem, mint zsidónak, azt mondani, csak a katolikusok közölnek, az állam nem, mert nekik ellenség vagyok.

'47-ben érettségiztem, '57-ben tartottuk az első érettségi találkozót. A Belvárosi Kávéházban ültünk egy asztal körül, az érettségizettek és a tanáraink egy része. Körülbelül harminc fölött volt az érettségizettek száma, de nemcsak az érettségizettek jöttek, hanem azok is, akik már hetedik-nyolcadikban átmentek az állami iskolákba, amikor a zsidókat már fölvetették oda. Ugyanakkor az érettségizettek egy része kiment Izraelbe, ők persze nem lehettek velünk. 1957 májusában mindenki rám támadt azzal, hogy ellenforradalmár vagyok. Majdnem sírtam. Ez a zsidó gimnáziumi lányosztály '56-ot ellenforradalomnak tekintette akkor, és úgy érezte: veszélyeztetve volt. Én voltam az egyetlen, aki kiálltam a forradalom-mellett. Persze aki nem tekintette volna annak, az nem volt ott. Egyesek régen Izraelben éltek, mások pedig éppen '56-ot használták ki, hogy elmenjenek. „Miért támadom én ezt a kitűnő kormányt, miért támadom Kádárt, mi a problémám Kádárral, miért védem az áruló Nagy Imrét, miért védem azokat, akik tönkretették a szocializmust, akik vissza akarták állítani a kapitalizmust, jobboldali politikát akartak Magyarországon, azokat, akik visszahozták Mindszentyt?” Az egész '56 egy csomó gyerek számára, már 28 évesek voltunk, Mindszenty beszédét jelentette. Mindszenty beszédét olyan fenyegetőnek érezték, hogy őt asszociálták a klerikális reakcióval és az antiszemitizmussal, noha ennek semmi alapja sem volt. Edit volt a hangadó. Kohn Edit kommunista funkcionárius volt, a bátyja is az illegális kommunisták közé tartozott, s ő már akkor a kommunizmus mellett érvelt a gimnáziumban, amikor én cionista csoportot vezettem. Mások is megtámadtak, neveket nem említek, mert később sokan közülük a rendszer ellen fordultak. Kiléptek. Nincs senkinek királyi és hercegi privilégiuma azért, mert valamivel korábban szakadt el a kommunizmustól, mint mások. Van, aki hétfőn, van, aki kedden, van, aki szerdán, van, aki csütörtökön jött rá arra, hogy „ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van”.

Szerintük a Mindszenty-beszéd reakciós volt, vissza akarta állítani a feudalizmust. Az érvek olyanok voltak, mint a nem zsidókéi. Nem emlékszem például olyan kijelentésre, hogy '56 antiszemita lett volna. Ezek kommunista érvek voltak, nem zsidó érvek. Persze az én osztálytársaim többek között azért lettek kommunisták vagy kommunista funkcionáriusok, mert zsidók voltak, ez belezsúzott a választásukba. A legközelebbi osztálytalálkozónk, amelyikről már jó emlékeket őrzök, '87-ben volt. Szinte mindenki megváltozott, ehhez hosszú időnek kellett

eltelnie. A társaim ismerték Lukácsot, és elítélték az '56-ban játszott szerepéért. Őszintén beszéltem. '56-ban eldöntöttem, és ehhez az önmagam föllállította követelményhez tartottam is magam, hogy nem hadoválólok. Lehet, hogy nem írok le mindent, mert ha mindent el akarok mondani, nem jelenik meg. De privát társaságban azt mondom, amit gondolok, sohasem mondom azt, amit nem gondolok. Tehát amikor megkérdezték, mi a véleményed erről-arról, én nem beszéltem mellé. „Forradalom volt.” Kiálltam Nagy Imre és a demokratikus rend mellett, mert Rákosi számomra a zsnoknokságot testesítette meg. Nem fogtam be a számat, nem is akartam.

Csupa elvtársnők voltak kérdőre, akik azt hitték magukról, hogy nem zsidók. Egy zsidó gimnázium érettségi találkozásán csupa nem zsidó jelent meg. Az égvilágon senki sem beszélt arról, hogy zsidó, és mintha nem is lett volna ez kérdés. Az én számomra sem. Nem emlékezünk arra, amit átélünk. Nem gondoltunk a deportáltakra, nem gondoltunk a halottainkra, nem gondoltunk a kivándoroltjainkra. Kizárólag '56-ról beszélünk. Negyvenéves érettségi találkozónkon kezdtünk először beszélni arról, hogy mit éltünk át mint zsidók. '87-ig érett az idő méhe, hogy ezt megszülhessük.

*

Ki kellene vonulni a világból! És megteremteni a külön világot. Egy közösséget, ahol egyformán gondolkozó emberek beszélgetnek, közös életet élnek – politikától függetlenül. Hermann Pista és én, Szerdahelyi István és Passuth Krisztina, Kende Laci és Gábor Eszter, Surányi Bálint és az akkori felesége, Klári, Vajda Misu és Háber Judit. Mi voltunk a „ködkolostor”.

Szerdahelyi István önéletrajzi könyvében megírta a ködkolostor történetét. Röviden így lehetne összefoglalni: minden kurva szűz volt valamikor. Szerdahelyit forradalmár lírai költőként ismertem meg, aki a forradalom utóéletének hangulatában írta verseit. Könyve ott végződik, ahol kurva lesz belőle. Amit megír, pontos. Idézi a saját verseit, amelyek nemcsak az akkori mérték szerint, de ma is jó és ihletett költeményeknek számítanak. Tehetséges, rokonszenves fiatalember volt. Kende Laci akkor a Történettudományi Intézetben dolgozott, később a Kossuth Könyvkiadónál szerkesztőként, a régi jó barát nemrégiben rendezte sajtó alá Feri Dosztojevskij-könyvét – felesége Gábor Eszter építészettörténész. Surányi Bálintot rég elvesztettem, szociológus lett belőle, Feri volt gyerekkori barátja; a futball pszichológiájáról akart könyvet írni, Klári, a felesége nyelvész, korán meghalt. Kendéék hozták Vajda Misut és Háber Juditot. Misut ismertem, mert rövid ideig tanítottam őt a Lenin Intézetben. Fehér Feri és akkori felesége, Telegdi Mari biokémikus tartozott még hozzánk.

„*Ködkolostor fenn az égen, ó, hogy indulnánk feléd, énekelve a szabadság énekét...*” – valami ilyesmi himnuszt fújtunk. Közösen írtuk, Szerdahelyi, a költőnk öntötte végső formába. Hozzáfoglunk, hogy fölépítsük a saját kis otthonunkat abban a borzalmas világban, hogy csak azért is jól érezzük magunkat.

A kirándulások mellett minden héten összejöttünk nálunk, a Falk Miksa utca 24. belső szobájában, egy rosszul fűtött vaskályha mellett. Egy kilós kenyeret, pár szál kétforintos kolbászt tettünk az asztalra, törtük a kenyereket, hozzá a kolbászt, és beszélgettünk, beszélgettünk. Időnként Zsuzsa lányom sikoltozott a másik szobában: „vizet kérek, szomjas vagyok”. Kimentem, adtam neki vizet, gyorsan visszajöttem, és újra bekapcsolódtam a diskurzusba. A beszélgetés összevissza csapongott, de a legfontosabb az volt benne, hogy együtt vagyunk, mások vagyunk, kizárjuk magunk körül a világot: mi vagyunk a ködkolostor.

A kommuna gondolata már nagyon erősen munkált bennem. Magammal hordtam a kibuc eszméjétől *A családforma és kommunizmus* című cikkemen át '68-ig és tovább – talán még ma sem adtam föl végleg, ma is vágyom rá. Milyen jó lenne közösségben élni! Persze úgysem ke-

rül rá sor ebben az életben. Ma már nem kell senkinek a közösség. Individualista világban élünk. De egész életemben élt bennem az álom a közösségről, amely személyes barátságok köré csoportosul, közös gondolkodásból, közös elkötelezettségből nyeri a kohézióját: nem politikai, hanem emberi és gondolkodói összetartozásból táplálkozik. Nem tudom feladni ezt a gondolatot...

Kende Laci Széchenyiről akart könyvet írni, ezért mindenki Széchenyiről beszélt. Surányi Bálint a futballpszichológiáról tervezett könyvet, tehát mindenki a futballpszichológiáról fejtette ki a véleményét. Kollektív szellemi körre emelkedtünk. Együtt jártunk színházba. Együtt néztük meg a Básti Lajos alakította Oedipust. Előadás után betértünk egy kocsmába, sört vagy bort ittunk, és nagy lelkesen elemeztük Básti játékát. Sokat jártunk így színházba, hangversenyre. Összeesküvőkként bújtunk egymáshoz a szünetben, hogy lelkesen kitérgyaljuk, mi is történt az első felvonásban. Másoknak csak biccentettünk, gyorsan köszöntünk, vagy azt sem. A „ködkolostor” izgatottan megtárgyalta, hogy játszott ez, hogy játszott az, mi hogy értelmeztük volna a szerepet. Azt a kis kulturális anyagot, amit épp aznap kaptunk, feldolgoztuk, és a feldolgozás során minden olyan széppé, érdekessé és jelentőségtejtessé vált. Attól, ahogyan beszéltünk róla. Felfedeztük a hermeneutikát. A közös interpretáció megsokszorozta az élményt.

Először Szerdahelyi kezdett el a hatalom felé sasszézni, és a végén kikerült a ködkolostorból. A hatalom minden körből kiszippant embereket. A kör fejét is kiszippantotta, akit Hermann Istvánnak hívtak. Szerdahelyi és Hermann jó barátok maradtak, akkor is, amikor mind a ketten ki lettek szippantva. Hermann számitott a kör sztárjának, ő mesélt vicceket, ő látta el humorral és történetekkel az egész társaságot. Ő volt az öreg, a vezérszónok. Lassan a társaság is átalakult. Márkus György és Márkus Mária csatlakoztak, továbbá Sós Vilmos és akkori felesége, Edo. Ők nem voltak a ködkolostor tagjai, de lassan összelegeledtünk velük. Márkusról már tudtuk, hogy nem „ orosz kém”, és nem kommunista funkcionárius. Úgy változtak körülöttünk az emberek, mint Thézeusz hajója, amelyben minden alkatrészt kicserélnek, mégis ugyanaz a hajó marad.

A „ködkolostor” hőskorában még kenyér, kolbász és tea divott, de később egyre nagyobb szerepet töltött be a vodka. '58-'59-'60: a vodka kora. A sötét alagútlét kétségbeejtő. Sohasem jutunk ki belőle! Életemben először akkor estem depresszióba. A „ködkolostor” ellenére úgy éreztem, hogy teljesen elszigetelődtem, vége az életemnek, képességeim kimerültek. Mindez egészen addig tartott, amíg bele nem fogtam az Arisztotelész-könyvembe, ami kihozott ebből a depresszióból. Naplót is vezettem '61-ig. Amikor Ferivel a szerelem elkezdődött, akkor hagytam abba. Tehát a depressziómnak nemcsak a közélet volt az oka, hanem a Hermannhoz fűződő, egyre problematikusabb kapcsolatom is. Hermann kezdett úgy viselkedni, mint egy parvenu – egyre kevésbé tudtam tisztelni és becsülni, ami növekvő feszültséget gerjesztett bennem. Állandóan együtt voltunk: együtt gondolkoztunk, sétáltunk, kirándultunk, együtt voltunk az ágyban – semmi leírható baj nem történt. Csak azt éreztem, hogy valami nagyon nincs rendben, de nem tudom, mi. Elment az életkedvem. Minden reggel úgy ébredtem fel, hogy nem érdemes, ezt a napot nem szabad végigcsinálni. Már nincsen értelme. Nem csoda, hogy szívesen vettem részt az iddógálásban. Ittunk kollektíve, de ittam Bródy Francival kettesben is; jártunk eszpresszóba, és konyakoztam. Az ital vette föl a küzdelmet a depresszióval: konyakot, vodkát ittam, és nem pezsgőt vagy bort. A részegség nem tartozott a természetemhez. Életemben egyetlenegyszer ittam részegre magamat, de akkor részeg is akartam lenni: megmondtam Pistának, hogy el akarok válni tőle.

A többiek élete sem volt rendben. A politikai és a személyes életet nem lehetett teljesen elválasztani, s Magyarországon még nem alakult ki a promiskuitás. Ez későbbi fejlemény. Az én időmben még komolyan vettük, hogy valaki valakivel együtt van, és borzalmas lelki meg-

rázkódtatást jelentett, ha valaki lefeküdt valaki mással, mint akivel együtt volt. Ez nem volt természetes, nem volt mindennapi esemény. Örülök, hogy ez így volt, és hogy kimaradtam a promiskuitás korából. Kultúránkhoz inkább a melankólia, a depresszió, az idegesség, az ivás és a kétségbeesés tartozott. Sokszor elmondtuk, hogy az életnek nincs értelme, a politikából nem lesz semmi, az ország beleszorult egy alagútba. Nem tudtuk még, hogy Nagy Imrét ki fogják végezni, de az reálisnak tűnt, hogy visszajön Rákosi vagy a rákosizmus – akkor mi mehetünk a börtönbe vagy a koncentrációs táborba. A Szovjetunió menthetetlen, a kommunizmus menthetetlen, reformok itt sohasem lesznek. A reform illúzió, kutyából nem lesz szalonna. Ezt mind előadtuk, és közben iszogattunk. Ki félrészezen, ki spiccesen adta elő a kétségbeesését: soha nem lesz semmi az egész ügyből. Emellett még jól is éreztük magunkat, mert mégiscsak együtt voltunk, együtt sírtunk és együtt zokogtunk, nem voltunk magányosak, hiszen volt egypár ember, aki ugyanúgy érzett, mint mi.

A Kossuth Zsuzsa Gimnáziumban Kovács Éva párttitkár és Pál Lajos igazgató fogadott. Pál igazgató úr joviális, bürokratikus figyelemmel fordult hozzám. Nem várhattam tőle semmit: se jót, se rosszat. Azt teszi, amit mondanak neki. Kovács Éva meggyőződéses kommunista volt, elvekkel. Az én elveimet elveti, de nem követ el semmi rosszat ellenem, mert tisztességes. Ő a kommunista, nem a párt. Tudtam róla, hogy lesbikus, és tiszteltem benne a másfélélt. A páriaszagot éreztem rajta, és ez szimpatikussá tette, annak ellenére, hogy dogmatikus elveket képviselt. Amikor kizártak a pártból, elmondtam neki, hogy megvédtem az álláspontomat. „Legalább *offében* vagy a lelkiismeretteddel.” Ezt a szót használta. Egy kommunistától nagyon szépnek találtam.

Kommunista hírében álltam, a kollégák többsége viszont vallásos ember volt. A kommunisták pedig tudták, kirügött ember vagyok. Így hát semmiféle kategóriába nem tudtam beilleszkedni. Ha lyukasóráim volt, lerohantam az eszpresszóba olvasni. Vettem magamnak egy forintért feketekávé. Nem akartam egy órát sem eltölteni a tanáriban. Nem akartam beszélgetni az emberekkel. A diákjaimmal igen. Kedveltem őket, szerettem magyar irodalmat tanítani. Időnként franciát is, noha nem tudok franciául, vagy németet is, amit tudtam. A nyelvtant, ha tehettem, elsikkasztottam, mert utálok a nyelvtan minden formáját. Diákjaimmal irodalmi naplót vezettem. Ha valaki leírta öt könyv tartalmát és róla a véleményét, kapott érte egy jelest. Ha valaki felmondott egy nem kötelező verset, azért is. Sok diák egyáltalán nem kedvelte a tárgyat, de megtanult egy József Attila-, egy Ady-, egy Kölcsey- vagy egy Berzsenyi-verset, kiállt, szépen elszavalta, én erre minden további nélkül beírtam a jelest. Szerintem sokkal többet ér egy vers memorizálása, mintha elbőgik, kik voltak Petőfi szerelmei. Amikor az irodalmi önképzőkör elnöke lettem, bírósági tárgyalásokat rendeztünk. Elolvastuk a *Goriot apót*, és Rubempré viselkedéséről tárgyalást tartottunk. Ludassy Mari kapta a Rubempré-perben a fővédő szerepét – nem tudtam, hogy Robespierre-rel rossz viszonyban lesz a későbbiekben. Kitűnően alakította a szerepét, őt javasoltam diáktitkárnak. Pál igazgató behívott: „Nem lehet.” „Miért nem?” „Ludassy Mária a klerikális reakció képviselője.” „Pál elvtárs, ha Ludassy Mária nem lehet az önképzőkör diáktitkára, ezennel lemondok az önképzőkör elnökségről.” A tanárok semmit sem csináltak ingyen. Kevés volt a fizetés, a túlórákért pénzt kapunk. Az önképzőkörért egy fityinget sem. Egyedül én vállaltam szívesen ezt a munkát, mert munka volt ez és nem is könnyű. Más nem találtak volna a helyemre, úgyhogy meggondolták, amit mondtam, így lett Ludassy az önképzőkör diákelnöke. Negyven év után megkérdeztem Marit: „Mari, mit jelent az, hogy te voltál a klerikális reakció képviselője? Miután soha életedben nem voltál klerikális.” (Én igazán ateista zsidót még nem láttam, sem kálvinistát. Gershom Sholemnek igaza van: minden zsidó bizonyos fokig vallásos. Ateista, szerintem, csak a katolikus lehet igazán.) Azt válaszolta: „Félreértettek. Nem voltam vallásos, nemhogy klerikális. Nem akartam belépni a KISZ-be. Megkérdezték, miért. Azt válaszoltam: lelkiismereti okokból. Ezt értelmezték úgy, hogy vallásos va-

gyok. Nem kérdezték meg, pedig megmondtam volna: utálok ezt a rendszert, ez a lelkiismereti ok. De nem kérdezték meg, ezért lettem a klerikális reakció képviselője.”

Nem az okozta a depressziót, hogy nem jelent meg tőlem semmi, hanem az, hogy nem tudtam dolgozni. Nem volt időm. Gimnáziumban tanítok, föl kell készülni az órákra. A nyári szünet nem elegendő, hogy a saját munkámat folytassam. Kisgyerekek van, szombat-vasárnap és egész nyáron vele kell törődnöm. Először újraírtam az egyetemi jegyzetemet, a *Szándéktól a következőig* első variációját. Majd a *Szociáldemokrata etikát* kezdtem írni, és egy kis könyvet Anatole France *Az istenek szomjaznak* című regényéről, amit a sztálinizmus allegóriájának lehetett felfogni. Így, allegóriákba csomagolva sem lehetett kiadni. Amire kiadhattam volna az íróasztalfióknak szánt írásaimat, jó részük elavult. Kosztolányi-könyvemet, Kosztolányi elleni támadásként, mindenki félreértette. Kosztolányit persze nagyon szerettem, de a „magyar íróknak ajánlom” dedikálása arra célzott, hogy Kosztolányi elárulta '19-et, amelyet annyira szeretett és támogatott. Nem értették meg, hogy ez az allegória '56-ra mutatott. Az írók ne árulják el '56-ot. Szó szerint vették, amit írtam – nagyon sajnálom.

Lukács is félre volt téve. Pista és én jártunk hozzá, és lassan Vajda Misu is. Márkus még nem. Lukács nagyon szerette **Eörsi Pistát**, de ő sohasem tartozott a társaságunkba. Valamikor jóban voltam vele, de hamar bevégeződött ez a kapcsolat, aminek részéről nem volt politikai oka. Rühelltem, ahogy **Eörsi Pista** az első feleségével, Verával viselkedett, akit nagyon-nagyon szerettem. Pista raboskodása alatt Verát rendszeresen látogattam, úgy éreztem, hogy Pista, amikor kijött a börtönből, hűtlen lett hozzám, nem honorálta a jószágot és azt az odaadást, amit Vera nyújtott. Pistát, az önző férfit nem tudtam szeretni, nem tudtam vele kapcsolatot teremteni. Később ez kölcsönös ellenszenvvé nőtt. Gyuri bácsival mindig filozófiai problémákról beszélünk. A Budapesti Iskola ekkor indult – anélkül, hogy tudtunk volna róla. Az Iskola még nem létezett, de az a baráti kör már igen, amelyből hamarosan megszületett.

Lukácsnak nem szóltam a depressziómról, a magába temető alagút fenyegetéséről. Nincs szükségem arra, hogy magamról másnak beszéljek, s így szabaduljak a terheimtől. A bajaimat önmagammal intézem el. Engem az érdekel, hogy a másik miként gondolkodik, érez: arra vagyok kíváncsi, mit tud magáról elmondani. Nem vagyok nárcisztikus vagy egocentrikus. Bár tapasztalataim szerint a legtöbb zsidó férfi egocentrikus és nárcisztikus, de a zsidó nő nem. Boldog és boldogtalan nárcisztikus zsidó férfiakat különböztetek meg. A boldog mindig elégedett önmagával. Kétség sem férhet hozzá ugye, hogy mindenki szereti, ezért aztán nem veszi észre, ha mégsem. A másik szerencsétlenebb. Üldözési mániától szenved. Azt hiszi, hogy senki sem szereti, ami épp ezért végzetesre be is következik. Lukács szinte soha nem beszélt önmagáról. Ebben az időben kezdte az *Eszztétikát* írni. Az elméleti problémáit senkivel sem tudta megbeszélni. Alapvető emberi igény, s ez független attól, hogy valaki nárcista vagy sem, hogy beszéljen arról, amivel foglalkozik: ellenőrizze gondolatai hatását vagy helyességét, kipróbálja azokat egy vitapartneren. Minden egyetemi tanár, magamat is beleértve, a gondolatait a diákjain próbálja ki. Az ő szellemükön zongorázunk egy szemináriumon vagy előadáson. A tőlük érkező kérdéseken, válaszokon mérjük le, mit érnek a gondolataink. Lukács már nem tanított, nem volt módja a diákokon kipróbálni, amit gondolt. Magányos monológból pedig ritkán születik jó filozófia. Én voltam a lakmuspapír, rajtam kísérletezte ki a gondolatait. Elmesélte, mi foglalkoztatja, melyek a megoldásai, hogyan építi föl az *Eszztétikát*. Az *Eszztétika* első variációja már '56 előtt készen állt. '56-ban fölmentem Gyuri bácsi lakására, elvittem az egész kéziratot, és Jánóssy Lajos segítségével fotókópiát készítettem róla, ha isten őrizz, valami történik Gyuri bácsival, és elkobozzák a kéziratot, maradjon egy példány. Gyuri bácsi, amikor visszajött Snagovból, az egészet átdolgozta, és megpróbálta befejezni. Hiába volt mellette a felesége, akivel mindent megbeszélt, ő mégsem volt filozófus. Rám volt szüksége. Fejezetről fejezetre elolvastam és megkritizáltam az *Eszztétikát*. Fiatal voltam és szemtelen – noha nem mondtam

[...]